

lenére egyre rosszabbul az elmúlt évszázadban, hanem azt is, merre kell a kijáratot keresni az általános degradációból.

Ha azonban a tartalmilag gondosan összeállított kötet dilettáns és csúnya címlapját vesszük szemügyre, arra a szomorú következtetésre kell jutnunk, hogy a minőség forradalma még nem dörömböl az ajtón.

BRÓDY ANDRÁS

Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság

*Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely,
Budapest, 2000. 197 old., 1480 Ft*

A kötet hat írása öt különböző vizsgálati módot jelenít meg. Kemény István bevezető tanulmánya az elmúlt száztiz év társadalom- és gazdaságstatisztikai adatokkal leírható változásairól ad számot elsősorban az OMKSH 1893-ban végrehajtott cigány-összeírására, valamint az általa vezetett 1971-es és 1993–94-es kutatásokra támaszkodva. Kállai Ernő egy budapesti cigány vállalkozók közt 1998-ban készített interjúorozat sokirányú tanulságairól számol be. Fleck Gábor, Orsós János és Virág Tünde egy Partosnak nevezett, korábban svábok, később betelepített székelyek dominálta falu beás cigány közössége életének és kapcsolathálójának leírását adják, Gilvánfa leírásakor alkalmazott módszerük gazdagításával. Hajnal László Endre művelt antropológhoz méltó riportot írt – részt vevő megfigyelésre és célzott beszélgetésekre támaszkodva – üzletelő, budapesti, tekintélyes oláh cigány családokról, arról, hogyan használják etnikus kapcsolatrendszerüket üzleti hálózatként, és ugyanakkor hogyan kísérti őket az, hogy felforgassák e közösség hagyományait vagy

szakítsanak velük. Lakatos Elza hasonló riportot készített ugyanebben a társadalmi környezetben az (oláh) cigány régiségkereskedőkről.

Az utolsó tanulmányban Prónai Csaba okos elemzését adja annak a kultúranropológusok közt zajló vitának, amely azután bontakozott ki, hogy Aparna Rao sikerrel terjesztette el a „peripatetikus közösségek” fogalmát, és így általános értelmezési keretet adott arra, miért és hogyan tudnak endogám vándorló közösségek időszakos szükségletek kielégítésével rendszeres és sikeres kapcsolatba lépni tartósan strukturált (s ezért merev munkamegosztású) közösségekkel. A párizsi káldeás cigányokkal állandó kapcsolatban élő és őket leíró Patrick Williams külsődlegesnek érzi a különböző cigány közösségek elemzését ökológikus séma szerint, s az egyes csoportok történetileg változó kultúrájának, a dolgok e kultúrában történő sajátos értelmezését tartja elsősorban elemzendőnek.

A szerzőket láthatóan – kit-kit a saját szakmája, kutatási területén fölvetődő kérdések kapcsán – érdekli a cigány emberek és közösségeik sorsa: miből tudnak megélni, a többnyire lovari származású oláh cigányok a gazdaság mely területein és milyen formák közt tudják folytatni kereskedő hagyományait; a különböző hagyományú cigány csoportok közösségként való elkülönülése hogyan él tovább, s volt-e, lesz-e ezekből cigány politikai közösség. Ami nem érdekli őket, az a láthatatlan gazdaság. Nem mintha nem tennék világossá, hogy az alkalmi munkára kényszerülő szegényemberek általában nem bejelentve dolgoznak, hogy a zöldeggel, virággal, használt gépkocsival, sebtében felújított lakásokkal, régiségekkel, műkincsekkel kereskedők nemcsak jövedelmüket, de gyakran tevékenységüket is eltitkolják. De hát a gazdaság ezen területein nem csak a cigányok (és általában nem is elsősorban a cigányok) a láthatatlan gazdaság szereplői. Az egyes üzletkörök elemzése, a cigány és a nem cigány szereplők gazdasági szerepei esetleges különbségeinek felmutatása kellene ahhoz, hogy a könyv címben jelzett tárgyról szóljanak a szerzők. Am őket nem a gazdaság érdekli, ha-

nem a cigány emberek élete és boldogulása.

Van azonban a kérdéseknek egy dimenziója, ahol mégis kitüntetett jelentőséget kap a szerzők – elsősorban Kállai Ernő és Hajnal László Endre – szemében az a kérdés: bejelentve, a hatóságok és a teljes nyilvánosság előtt vállalva viszik-e üzletüket az érintettek. Ez pedig a deklaszálódás, avagy a tartóssá tett siker dimenziója. Akadnak olyan (magyar) cigányok, akik a nyolcvanas évek kényszereitől és lehetőségeitől hajtva szabályosan bejegyzett (virág-, zöldeggel- vagy régiség-) kereskedővé váltak, és a kilencvenes évek összevagdolt piaci viszonyai között kényszerültek arra, hogy legális üzletüket föladvá, személyes kapcsolatrendszerükbe kapaszkodva és a „vonal alatti” kapcsolatokat építgetve tartsák fenn egzisztenciájukat. Ők legalább gyermekeik számára őrzik a vágyat, hogy újra biztonságban, bejelentve kereskedhessenek. S vannak olyan sikeres cigány vállalkozók is, akik a megnövekedett üzleti méretek miatt vállalják azt, hogy bejelentett, könyvelőt alkalmazó, a bevallott jövedelmekért adózó, másokat foglalkoztató cégek tulajdonosaiként lépjenek a nyilvánosság elé. Ezzel persze elkülönítik magukat saját közösségüktől, intézményesítik főnöki szerepüket, és láthatóvá teszik azt a törekvést, hogy gyermekeiknek átörökíthető „polgári” egzisztenciát teremtsenek. (Persze talán nagyobb léptékben, mint a nem cigány vállalkozók, forgalmuk és elsősorban szezonális alkalmazottaik zömét továbbra is eltitkolják.)

A kötet olvasójában elkerülhetetlenül fölmerül a kérdés: kikről is beszélnek a szerzők, amikor a cigányokról szólnak? Hiszen nyilvánvalóan más sorsú és más kultúrájú emberekről beszél Kállai Ernő a budapesti cigány vállalkozókkal készített interjúk alapján, mint a félrezerváltumban élő beás cigányok kényszerű közösségét leíró Fleck–Orsós–Virág trió, vagy mint a budapesti, nem egyszerűen létük biztosítására, hanem sikerre áhítozó oláh cigányok szokásairól beszámoló Hajnal László Endre és Lakatos Elza. E két utóbbi írás – de csak ez a kettő – fölfogható a cigánysággal foglalkozó antropoló-

gusok közt folyó vitához fűzött adalékként. Olyan saját kultúrájú, ideologikusan is megerősített azonosság-tudatú (tehát „képzelt”) közösségről szólnak, amelyik endogám, magához idomítja a vallási hiedelmeket és rítusokat, újratermeli sajátos intézményeit – a patrónust, az üzlettársként elfogadott ügynököt, a nemi és a hierarchikus szerepek elválasztottságát és az e szerepekkel járó kötelezettségeket –, köztük a krist, a közösség rendjét felügyelő „bírósgót”. (Persze a „nagymenők” keresik az utat, hogyan szabadulhatnának e kollektivista rend kötelezettségeiből, ezért merül föl a Kanadába kivándorlás gondolata is, és a „pitiánerek” megpróbálnak kis előnyöket kicsikarni a közösségi szabályokból és a szolidaritás kényszeréből. Ám az eróziót okozó mozgások minden rend velejárái.)

Sajátos kultúrájuk van a faluszéli Bodza utcába beszorult beás cigányoknak is. Ám ez a kultúra legföljebb erőltetetten rokonítható azzal, amit Hajnal László Endre vagy Lakatos Elza a pesti oláh cigányokról, illetve Williams a párizsi káldeásokról leír. (S erőltetett lenne rokonításuk a Michael Stewart által bemutatott falusi oláh cigány közösséggel vagy bármely „nem élelmiszertermelő nomád” csoporttal is.) Őriznek előítéleteket az egyes nemzetségekkel kapcsolatban, főnnáll (bár valószínűleg gyengül) a részleges vagyonszövetség, a reciprocitás és az esetetek segítségével gazdag hálózata, és működik (bár már csak az utca felső végén) a nagycsaládi közösség s a közös nevelés. Ám az öreg szülők, köztük asszonyok által is gyakorolt magatartáscenzúra egész más természetű kontrollt jelent, mint a kris, és a csoport tagjaiban föl sem merül az önálló (és presztízzsel rendelkező) egzisztenciák (vagy legalább az erre utaló látszatok) kialakítására való törekvés, ami pedig az oláh cigányok fontos mozgatója. Ahogy az élet körülöttük átalakult (például a sváb parasztek megkritkultak), a szolgáltatókért elnyert leereszkedő gondoskodás és az erdei melléktermékek hasznosítása helyett (és mellett) a szolgáltat-készséggel elnyerhető bérmunkás státusok válnak a megélhetés alapjá-

vá és karriercéllá. Endogámiájuk is inkább kényszerű, mint vállalt. Ha úgy adódik, házasodnak nem beásokkal: magyarokkal vagy az oláh cigányok fő áramlási útjairól leszakadt („lemorzsolódott”, közösségvesztett) cigányokkal. (S ez a partner részéről jelent vállalat, mert – állítólag – az endogámiára törekvő oláh cigány népcsoport még inkább elfogadja a nem cigányokkal való házasodást, mint a más cigánynak tekintett csoportok tagjaival.)

Kállai Ernő zömmel romugro vállalkozókat (többnyire önfoglalkoztatókat) mutat be, s meg sem kísérli valamilyen közös kultúra hordozóként avagy egy sajátos közösség tagjaiként ábrázolni őket. Közgazda elemzőhöz illően az egyéni élethelyzeteket, vállalkozói utakat és helyzetértékeléseket osztja típusokba, és az így megalkotott másodlagos csoportokat (kényszervállalkozókat, családi hagyományok folytatóit, az 1989 utáni szabadpiaci lehetőségek kihasználóit, politikai múlt révén közeget váltókat) jellemzi fogalmilag és érzékletes interjúrészletekkel. Maguk az interjúalanyok utasítják el azt, hogy valamilyen cigány közösséghez tartozónak tekintsek őket. Sőt: zömmük idegesíti, hogy divatba jött a cigányokról szóló – protektív és lesajnáló – beszédmod. Van ebben nyoma a volt zenész cigány leszármazottak arisztokratizmusának (akiket már a cigányzene fogalmának megváltozása is felháborít), az igyekvő polgár dühének (hogy ne mossák egybe a magát elhagyó szegényemberrel), a roma politikai közösség elleni tiltakozásnak (mert az a roma nyelv és az oláh cigányok felértékelődését is jelenti), de legfőképp a félelemnek. A cigánykérdés napirenden tartása, összekapcsolása szélsőséges szociális problémákkal, bántó és a polgárosodni vágyók számára veszélyes előítéletek megerősítéséhez vezet. Legfőképp pedig: ezek az interjúalanyok abban az értelemben nem cigányok, ahogy ezt a szót használni szokták.

A cigánypolitika és a cigány politikusok szinte megoldhatatlan problémája, hogy van-e és mit jelent a cigány identitás. Hisz vannak, akik számára ez származási esetlegesség,

amit, mivel a cigány szó életformát vagy néprajzilag jellemezhető sajátos kultúrát is jelent, kár lenne hangsúlyozni (a magyar cigányok zöme nem is fogadja el, hogy etnikai rokonságuk lenne az oláh cigányokkal vagy a beásokkal). Vannak, akik számára a cigányokra és „parasztkokra” bomló világ természeti adottság, és ebben a világban természetesen más arcunkat mutatjuk a cigányoknak, és mást a nem cigányoknak (az antropológusok is rendre hangsúlyozzák, hogy a mimikri mennyire része a cigányok [?] üzleti taktikájának). És vannak, akik szemében a cigányság emancipálódásra váró közösség, amelynek sorsa az ő sorsuk is.

De nemcsak a politikának, közösségi életünknek, előítéleteink karbantartásának gondoljai fakadnak abból, hogy igen heterogén emberi sokaságot jelölünk a cigány szóval, hanem a leíró társadalomtudományoknak is. S nemcsak – s nem is elsősorban – a statisztikus vagy a mintavételt végző szociológus problémájáról van szó, hogy kit is tekintszen cigánynak, hanem arról, hogy akiket cigánynak tekintünk (vagy akik elfogadják, hogy ők cigányok), milyen közös ismérvek alapján tekintjük egy csoport, egy közösség(?) tagjainak?